

seerd, 1981 en L. Wijmans, *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden*, 1987) blijft ongebruikt, zodat het daarover bij summiere mededelingen blijft zonder verdieping van de problematiek.

Andere beperkingen betreffen de internationale kant en vrouwen. Hoewel uit onderzoek van Tineke van Loosbroek (*Jaarboek arbeidersbeweging*, 1977) bekend is dat de SD AP zich weinig gelegen liet liggen aan de Socialistische Arbeiders Internationale—Albarda vond dat deze maar zo weinig mogelijk activiteiten moest ondernemen en Vorrink had het over 'op wacht staan om te voorkomen dat er ongelukken komen' — lijkt een dergelijke houding mij geen argument om af te zien van een beschouwing over de vraag of en in welke mate de SDAP binnen de S AI afweek van andere sociaal-democratische partijen. Daar heeft de auteur echter niet voor gekozen. Hetzelfde geldt voor genderverhoudingen, alle pleidooien van vrouwengeschiedenis ten spijt. In het boek figureren wel enkele vrouwen met hun mening, maar de standpunten van de Bond van sociaal-democratische vrouwenclubs over de SDAP-politiek of zaken als vrouwenarbeid, ontwapening of gelijkberechtiging zijn niet systematisch ontwikkeld en door bronnenonderzoek ondersteund. Dat is met het oog op de centrale vraagstelling een gemiste kans, gezien de uiteenlopende visies van confessionelen en socialisten over vrouwenarbeid buitenshuis, de opstelling van de internationale vrouwenbeweging tegenover oorlog en vrede (waarover SD AP-vrouwen en partijbestuur in 1934 botsen, 109) en de gelijkberechtiging, die bij de programherziening van 1937 werd vergeten maar door toedoen van vrouwen te elfder ure is toegevoegd (200).

Maar genoeg kritiek. De kracht van dit boek schuilt in het feit dat Knegtman op basis van belangrijke primaire bronnen als de notulen van het partijbestuur nauwgezet onderzoek heeft gedaan naar tien jaar SDAP-geschiedenis en daarover een degelijk, toegankelijk en zeer leesbaar boek heeft geschreven dat het verdient geraadpleegd te worden. Hij is er in geslaagd een moeilijke problematiek helder en overzichtelijk te presenteren en weet bovendien figuren te typeren. Dit geldt zeker voor de intussen vergeten partijleider Albarda. Met deze dissertatie zijn wij, ondanks de gemelde beperkingen, een knap en ingetogen werk over de sociaal-democratie in de jaren dertig rijker.

Bob Reinalda

C. Wijers, e. a., *Tussen aanpassing en verzet. Vrouwen voor het voetlicht 1929-1969* (Een tipje van de sluier V; Culemborg: Lemma, 1989, 212 blz., leerlingenkatern 12 blz., f29,90, ISBN 90 5189 015 X).

Vrouwengeschiedenis, voorzichtig in de vroege jaren zeventig aan de universiteiten ter hand genomen, is nu langzamerhand ook doorgedrongen in het voortgezet onderwijs. Het is daarom een wijs besluit van de voormalige staatssecretaris Ginjaar-Maas geweest om als één van de twee thema's van het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting in 1990 vrouwengeschiedenis te kiezen.

Tussen aanpassing en verzet is bedoeld voor leerlingen van het voortgezet onderwijs en is 'verdiepingsstof voor het eindexamen. Daarnaast is het volgens de redactie ook gericht op alle geïnteresseerden in de vrouwengeschiedenis. Die redactie bestaat uit leden van het Landelijk overleg vrouwengeschiedenis, dat in 1976 is opgericht als overkoepelend netwerk van vrouwen-geschiedenisgroepen.

De bundel is in twee tijdvakken ingedeeld; voor en na 1945 en beide delen bevatten een

historisch overzicht, bronnenfragmenten en thematische artikelen waarin vrouwen voor het voetlicht treden.

Bovendien zijn biografieën van drie bekende vrouwen: Gesina van der Molen, Marga Klompé en Joke Smit opgenomen en een interview met de verzetsstrijdster Tineke Wibaut-Guilonard.

De in de bundel gepresenteerde geschiedenis is voor een groot deel geschiedenis van vrouwenorganisaties.

Het eerste thematische artikel handelt over de vrouwenbeweging rond de jaren twintig en dertig en is gecentreerd rond Rosa Manus, geboren in 1881 en vermoord in Ravensbrück. Zij moet volgens de schrijfster uit de schaduw (van Aletta Jacobs) treden, maar dat lukt niet echt. Haar betekenis lijkt moeilijk te bepalen, vooral omdat ze achter de schermen werkt, maar dit 'betekent niet, dat haar werk daarom onbelangrijk was, eerder het tegenovergestelde'. Zulke vaagheden en onduidelijkheden komen vaker voor. In het artikel met betrekking tot veranderingen in vrouwenlevens tijdens de tweede wereldoorlog komt alleen naar voren dat er sprake kon zijn van aanpassing of van verzet. Dat de nationaal socialistische vrouwen organisatie (NS VO) in het tweede oorlogsjaar zo'n 20.000 leden omvatte, wordt nergens vermeld: wel dat de NSVO in 1940 klein was en maar 1.500 leden telde. En wat te denken van de opmerking dat de clandestiene publikatie van twee brieven van Etty Hillesum over kamp Westerbork gezien moet worden als 'Etty's bijdrage aan het verzet'?

De aandacht voor de Japanse vrouwenkampen op Java is een goede keuze en er wordt gelukkig niet geklaagd dat het een vergeten en dus miskende groep is.

De Zuidlimburgse mijnstreek, en wel een halve eeuw vrouwenlevens binnen de drie-eenheid van huwelijk-gezin-moederschap is het onderwerp van het volgende artikel. De invloed van de katholieke kerk komt hierin duidelijk naar voren, maar de katholieke arbeiders vrouwenbeweging (KAV) blijkt voor veel geïnterviewde vrouwen als stimulans voor hun ontwikkeling gewerkt te hebben. Dat de veranderingen in de jaren zestig zo snel gingen, omdat deze ook van bovenaf kwamen, komt slecht uit de verf en het is pas in een volgend artikel (over Marga Klompé) dat Paus Pius XII enigszins lovend wordt genoemd.

Terwijl binnen de katholieke zuil vrouwenorganisaties een duidelijke en vastomlijnde plaats hadden, leek dat binnen de sociaal-democratische zuil wat problematischer.

Voor de eerste wereldoorlog ontstonden de eerste sociaal-democratische vrouwenclubs, die binnen de SDAP opereerden; zij dienden onder vrouwen propaganda voor het socialisme te maken. Het was onder druk van deze vrouwenclubs dat de SDAP ook voor het vrouwenkiesrecht ging opkomen. De eerste SDAP-vrouw in de Tweede Kamer was, net als vele partijgenoten en -genotes tegen aparte vrouwenorganisaties; socialisten diende onverdeeld op te treden.

De spanning tussen het werken als sociaal-democraat en het werk voor de eigen vrouwenbevrijding bleef bestaan en de tweede feministische golf eind jaren zestig zorgde voor een echte kloof. Man-vrouw-maatschappij en dollie mina werkten buiten de PvdA en zelfs voor de rooie vrouwen in de PvdA kwam dat lidmaatschap op de tweede plaats.

Een overdreven getint stukje over Joke Smit —'Een erflater in verzet'— besluit deze bundel.

Tot slot de uitvoering van het boek. Een deel van de illustraties is op abominabele wijze afgedrukt en sommige foto's zien eruit alsof ze eerst onder een oud fotokopieerapparaat gelegd zijn. De kan mij ook moeilijk voorstellen dat er geen schoon exemplaar van het 'wetsontwerp Romme' te vinden was.

David Barnouw

J. de Vries, *Grondpolitiek en kabinetcrises* (Dissertatie Leiden 1989; 's-Gravenhage: VUGA, 1989, xiii + 217 blz., f48,-, ISBN 90 5250 020 7).

Een vaak gehoorde stelling luidt dat telkens wanneer de PvdA deel uitmaakt van de regering, de grondpolitiek tot grote en soms onbeheersbare spanningen leidt. Zo voltrok zich rond een wijziging van de wet vervreemding landbouwgronden het voorspel tot de val van het vierde kabinet-Drees (1956-1958) en struikelde het kabinet-Den Uyl (1973-1977) op de valreep over een wijziging van de onteigeningswet. De onteigeningsproblematiek hield ook het kabinet Cals-Vondeling (1965-1966) bezig; de discussie in de ministerraad bood geen uitzicht op een werkbaar compromis en dan hoort men zeggen dat, wanneer Schmelzer dit kabinet niet naar huis had gestuurd vanwege de door hem onaanvaardbaar geachte omvang van het financieringsstekort, het wel eens had kunnen vallen op de grondpolitiek.

Jouke de Vries heeft deze drie momenten onderzocht en zich daarbij niet beperkt tot hetgeen zich in kabinet en parlement heeft afgespeeld. Het is hem erom te doen geweest het netwerk van *actores* rond het strijdpunt grondpolitiek zichtbaar te maken en de standpunten van ieder van deze *actores* te achterhalen. Dat netwerk blijkt uit meer te bestaan dan uit het 'groene front' alleen (de vaste commissie voor landbouw en visserij in de Tweede Kamer, het landbouwschap en het departement van landbouw en visserij); ook de ministeries van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, financiën en vooral justitie (afdeling privaatrecht) hebben kennelijk een prominente rol gespeeld. Op basis van literatuurstudie, archiefonderzoek en interviews heeft De Vries het optreden van al deze *actores* deugdelijk beschreven.

De studie is vooral informatief. Hoe de besluitvorming nu precies is verlopen, dat blijft voor de lezer toch tamelijk ondoorzichtig. De *actores* zijn allemaal wel keurig behandeld, maar na elkaar, zodat het boek in feite een aaneenrijging van statische beelden is geworden. Besluitvorming heeft per definitie iets dynamisch en die dynamiek (wie beïnvloedt wie, wie geeft de beslissende voorzet, wie volgt) ontbreekt bij De Vries te veel. Dat is jammer, want uit de inleiding spreekt juist de pretentie de besluitvorming te willen blootleggen. Daar en nog een keer in de slotbeschouwing zet de auteur zich nogal fors af tegen de parlementaire geschiedschrijving, die hij ervan beticht zich te beperken tot een vrij eng terrein: tot de parlementaire besluitvorming, en de rol van ambtenaren en vertegenwoordigers van belangengroepen in besluitvormingsprocessen onderbelicht te laten. Dat vind ik bepaald overdreven. De Vries hanteert hier een vrij enge en inmiddels toch wel achterhaalde definitie van parlementaire geschiedschrijving.

Overigens rijst de vraag, of De Vries wel alle *actores* in kaart heeft gebracht. Het valt op dat hij wat het politieke niveau betreft zich voornamelijk beperkt tot de discussie in de ministerraad en tot die in het parlement, voor zover die kenbaar is vanuit de *Handelingen*. Afgezien van een enkel rapport van wetenschappelijke bureaus zijn de politieke partijen zelf geen voorwerp van onderzoek geweest. Over de toch voor de hand liggende beïnvloeding van de besluitvorming langs die kant kan De Vries dus niets zeggen. Daar waar hij politieke partijen heeft opgevoerd, bedoelthij de fracties in de Tweede en Eerste Kamer, maar dat zijn geen synoniemen. Bovendien heeft hij de fractie-archieven niet geraadpleegd, zodat hij aan de lezer ook niet kan meedelen, hoe het naar buiten uitgedragen standpunt door de fractiespecialist uiteindelijk tot stand is gekomen. Hiermee wil ik niet zeggen dat de uitkomsten van het onderzoek twijfelachtig zijn, wel dat het onderzoek, gelet op De Vries' uitgangspunt, niet volledig is geweest.

Bij een analyse van onderzoeksresultaten zijn natuurlijk altijd andere interpretaties mogelijk. Zo zou ik in dit geval bijvoorbeeld wat 1958 betreft de hypothese willen wagen dat naast de tegenstellingen tussen de door De Vries genoemde *actores* ook de persoon van Vondeling, die